

भारतीय महिलांचा राजकीय सहभाग: समतेचा एक मार्ग

डॉ. कोकिळा पी. पाटील, Arts College, Bamkheda, T. T., Tal. Shahada, Dist. Nandurbar (MS)

प्रास्ताविक

भारत हे लोकशाहीप्रधान राष्ट्र आहे. लोकशाहीची तत्वे राष्ट्रपरत्वे भिन्न असतात. लोकशाहीच्या वेगवेगळ्या रचना असू शकतात आणि सामाजिक आणि सांस्कृतिक संदर्भानुसार त्या वेगवेगळ्या पद्धतीने कार्य करू शकतात. तथापि, लोकशाही समाजांच्या कार्यासाठी अनेक घटक महत्वाचे आहेत. यामध्ये नियमित, मुक्त आणि निष्पक्ष निवडणुकांची सुविधा आणि सक्रिय विरोधी पक्षांचे अस्तित्व, स्वतंत्र माहितीची उपलब्धता, भाषण आणि हालचालींचे स्वातंत्र्य आणि मतदान, प्रचार, निवडणुका लढवणे, राजकीय वकिली, कायद्याचे राज्य आणि स्वतंत्र न्यायपालिकांचे कामकाज याद्वारे प्रशासकीय संस्थांशी संवाद साधण्याचे स्वातंत्र्य यांचा समावेश आहे. अशाप्रकारे, लोकशाही शासन तेव्हाच खरे ठरू शकते जेव्हा नागरिकांचे मानवी हक्क ओळखले जातात आणि या अधिकारांचे समर्थन करण्यासाठी स्वतंत्र संरचना उपलब्ध असतात. प्रेस इन्स्टिट्यूट ऑफ इंडिया (२०१३) नुसार, लोकशाही खऱ्या अर्थाने प्रातिनिधिक आणि समावेशक होण्यासाठी, सर्व नागरिकांना लोकशाही प्रक्रियेत सहभागी होण्यासाठी समान संधी असणे आवश्यक आहे. जर या परिस्थिती अस्तित्वात नसतील, तर सामाजिक आणि आर्थिक विकासासाठी लोकशाहीचे फायदे अत्यंत मर्यादित होतील.

भारतीय संविधानातील समानतेचे तत्व ही एक मूलभूत संकल्पना असून त्याचा उद्देश लैंगिक समानता, न्याय आणि सक्षमीकरणाला प्रोत्साहन देणे असा आहे. भारतीय संविधान महिलांचे भूतकालीन अन्याय आणि असमानता ओळखते आणि या असमानतेचे निराकरण करण्यासाठी विविध तरतुदी प्रदान करते. महिलांसाठी समानतेचे तत्व संविधानात अनेक कलमे आणि तरतुदींद्वारे अंतर्भूत आहे जे महिलांसाठी समान हक्क, संधी आणि संरक्षण सुनिश्चित करतात.

राज्यघटनेचे कलम १४-१६ महिलांसाठी समान हक्क आणि संधींची हमी देते, ज्यामध्ये कायद्यासमोर समानता, भेदभाव, प्रतिबंध, शिक्षण आणि रोजगारात समान प्रवेश यांचा समावेश आहे. घटनेचे कलम १५(३) महिला आणि पुरुष यांच्या विशिष्ट गरजा आणि असुरक्षितता ओळखून राज्यांना विशेष तरतुदी करण्यास सक्षम करते. कलम ३९ राज्याला पुरुष आणि महिलांना उपजीविकेचे पुरेसे साधन मिळण्याचे समान अधिकार आहेत आणि महिलांना शोषण आणि भेदभावापासून संरक्षण आहे याची खात्री करण्याचे निर्देश देते. राज्यघटनेत शिक्षण, रोजगार आणि राजकारणासह विविध क्षेत्रात महिलांसाठी सकारात्मक कृती आणि आरक्षणाची तरतूद आहे. शिवाय, हिंसाचार, शोषण आणि भेदभावापासून महिलांचे संरक्षण करण्याचे महत्त्व संविधान मान्य करते.

भारतीय राजकीय व्यवस्थापन

जगातील सर्वात जास्त लोकसंख्या असलेला भारत देश हा त्याच्या संविधानानुसार, एक "सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही प्रजासत्ताक" आहे. येथे कार्यकारी अधिकारांचा मोठा भाग पंतप्रधान आणि त्यांच्या मंत्रिमंडळाकडे असतो. भारतीय राष्ट्रपतीचे पद हे मर्यादित कार्यकारी अधिकारांसह एक औपचारिक राज्यप्रमुख म्हणून असते. ५४३ जागांची लोकसभा हे राष्ट्रीय सत्तेचे केंद्र आहे, जिथे देशातील २८ राज्ये आणि ८ केंद्रशासित प्रदेशांमधून थेट निवडून आलेले प्रतिनिधी असतात. जास्तीत जास्त २५० जागांचे छोटे वरिष्ठ सभागृह, राज्यसभा, महसूल कायद्यांचे पुनरावलोकन करू शकते, परंतु व्हेटो करू शकत नाही आणि

पंतप्रधान किंवा मंत्रिमंडळावर त्या सभागृहाचा कोणताही अधिकार नसतो. लोकसभा आणि राज्यांचे आमदार पाच वर्षांच्या कालावधीसाठी निवडले जातात. राज्यसभासदस्यांची निवड राज्य विधानसभांद्वारे सहा वर्षांच्या कालावधीसाठी केली जाते, तर १२ सदस्यांची नियुक्ती राष्ट्रपती करतात.

राज्य विधिमंडळ दोन सभागृहांनी बनलेले असते; विधानसभा आणि विधान परिषद. विधानसभेची निवड थेट लोकांकडून केली जाते, तर विधान परिषदेत निवडलेले आणि नामनिर्देशित दोन्ही सदस्य असतात. राज्य विधिमंडळाची मुख्य कार्ये म्हणजे कायदे करणे, अर्थसंकल्प मंजूर करणे आणि राज्याच्या विकासासाठीची ध्येय धोरणे ठरविणे असतात. सध्या, भारतात अशी कोणतीही राज्य विधानसभा नाही जिथे महिलांसाठी मतदारसंघ राखीव ठेवले आहेत. असे असले तरी काही मतदारसंघ राखीव मतदारसंघ म्हणून आहेत. राखीव मतदारसंघ म्हणजे असे मतदारसंघ ज्यामध्ये अनुसूचित जाती आणि जमातींच्या लोकसंख्येच्या आकाराच्या आधारावर जागा राखीव असतात. तथापि, १९९३ मध्ये संमत झालेल्या संविधानातील ७३ व्या आणि ७४ व्या दुरुस्तीनुसार, पंचायत आणि नगरपालिका यासारख्या स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांसाठी एक तृतीयांश जागा राखीव ठेवल्या आहेत. राज्य विधानसभा आणि लोकसभेत महिलांसाठी राखीव जागा राखीव ठेवण्यासाठी कायदा आणण्याचे अनेक प्रयत्न झाले आहेत. सर्वात अलीकडील प्रयत्न म्हणजे संविधान (१२८ वे सुधारणा) विधेयक, २०२३, ज्याला महिला आरक्षण विधेयक असेही म्हणतात, जे लोकसभा आणि राज्य विधानसभेत महिलांसाठी एक तृतीयांश जागा राखीव ठेवण्याचा प्रयत्न करते.

संशोधनाचे उद्देश

या संशोधन पेपरचा उद्देश भारताच्या राजकारणात महिलांच्या सक्रिय सहभागाच्या प्रवासाचा शोध घेणे असून स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारताच्या राजकारणात सक्रिय सहभाग नोंदविलेल्या भारतीय राजकीय महिलांचा शोध घेऊन भारतीय राजकीय पक्षांनी महिलांना दिलेली संधी तथा महिलांच्या सक्रिय सहभागासाठी निर्माण केलेले पोषक वातावरण यांचा अभ्यास करणे देखील आहे.

संशोधन पद्धती

भारतातील महिलांच्या राजकीय सहभागाच्या सद्यस्थितीचा अभ्यास करण्यासाठी आणि त्यांच्या सहभागावर परिणाम करणारे घटक ओळखण्यासाठी वर्णनात्मक संशोधन अभिकल्प स्वीकारले आहे. माहितीच्या दुय्यम स्रोताचा वापर करून, भारतातील महिलांच्या राजकीय सहभागावरील विद्यमान साहित्याचा आढावा, ज्यामध्ये शैक्षणिक लेख, पुस्तके आणि अहवाल समाविष्ट आहेत. यासोबत भारतीय निवडणूक आयोग आणि महिला आणि बाल विकास मंत्रालय यासारख्या सरकारी स्रोतांकडून माहितीचे विश्लेषण केले आहे.

विश्लेषण

भारतातील महिलांचा दर्जा

भारतातील महिलांचा दर्जा हा एक गुंतागुंतीचा आणि बहुआयामी मुद्दा आहे, जो प्रगती आणि सतत येणाऱ्या आव्हानांना प्रतिबिंबित करतो. एकीकडे, भारतीय महिलांनी शिक्षण, रोजगार आणि राजकारण यासारख्या विविध क्षेत्रात लक्षणीय प्रगती केली आहे, तर दुसरीकडे तिला अबला नारी म्हणून देखील संबोधले जाते. भारताच्या जनगणनेनुसार, महिलांमध्ये साक्षरतेचा दर नाटकीयरित्या वाढला आहे, जो १९६१ मध्ये ८.९% होता तर २०११ नुसार ७०.३% झाला आहे. राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण कार्यालयानुसार, महिलांनी मोठ्या संख्येने कामाच्या क्षेत्रातही प्रवेश केला आहे, त्यांचा सहभाग दर १९८३ मध्ये १९.७% होता, जो २०१७-

२०१८ मध्ये २७.७% झाला आहे. नवीनतम पीएलएफएस अहवालानुसार, २०२१-२२ मध्ये काम करणाऱ्या वयाच्या (१५ वर्षे आणि त्याहून अधिक) सुमारे ३२.८% महिला कामगार होत्या. हे प्रमाण २०१७-१८ मध्ये फक्त २३.३% इतके होते. या काळात ९.५% ने वाढ झाली आहे आणि हि वाढ लक्षणीय आहे. शिवाय, महिलांनी राजकारणात नेतृत्वाची भूमिका स्वीकारली आहे,

प्रगतीकडे आणि सक्षमीकरणाकडे पाऊल टाकलेल्या भारतातील महिलांना अनेक आव्हाने आणि असमानतेचा सामना करावा लागत आहे. जन्माच्या वेळीचे लिंग गुणोत्तर अजूनही समान नाही, राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य सर्वेक्षणानुसार २०१५-२०१६ मध्ये प्रति १,००० मुलांमागे ९१९ मुली होत्या. राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य सर्वेक्षण अहवाल २०२०/२१ नुसार प्रति १,००० मुलांमागे ९०० मुली आहेत. बँकेच्या २०१९ च्या आकडेवारीनुसार, महिला देखील गरिबीने ग्रस्त आहेत, ग्रामीण महिलांपैकी २७.९% आणि शहरी महिलांपैकी १७.१% दारिद्र्यरेषेखाली राहतात. शिवाय, महिलांच्या आरोग्याचे परिणाम चिंताजनक आहेत, जागतिक आरोग्य संघटनेनुसार, जागतिक माता मृत्युपैकी १७% भारतात आहेत. महिलांवरील हिंसाचाराचे प्रमाण देखील चिंताजनक आहे, राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य सर्वेक्षणानुसार, ३०% विवाहित महिलांना घरगुती हिंसाचाराचा सामना करावा लागतो.

याव्यतिरिक्त, भारतातील महिलांना पितृसत्ताक रूढी, भेदभावपूर्ण प्रथा आणि संसाधने, आणि संधीपर्यंत मर्यादित प्रवेश यासारख्या महत्त्वपूर्ण सामाजिक आणि सांस्कृतिक अडथळ्यांचा सामना करावा लागतो. हुंडा व्यवस्था, बालविवाह आणि स्त्रीभ्रूणहत्या हे काही खोलवर रुजलेले मुद्दे आहेत जे लिंग असमानता कायम ठेवतात. तथापि, महिला सक्षमीकरणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी, पितृसत्ताक रूढींना आव्हान देण्यासाठी आणि महिलांच्या हक्कांचे संरक्षण आणि प्रोत्साहन देणारी धोरणे आणि कायदे यांचे समर्थन करण्यासाठी अनेक उपक्रम, संस्था आणि व्यक्ती अथक परिश्रम करत आहेत. एकंदरीत, भारतातील महिलांची स्थिती ही एक गुंतागुंतीची आणि विकसित होणारी समस्या आहे, ज्यासाठी सततच्या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी आणि अधिक समानता आणि सक्षमीकरणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी सतत प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

भारतातील महिलांची राजकीय स्थिती

गेल्या काही वर्षांत भारतातील महिलांच्या राजकीय स्थितीत लक्षणीय बदल झाले आहेत. अनेक आव्हानांना तोंड देऊनही, भारतीय महिलांनी राजकीय क्षेत्रात उल्लेखनीय प्रगती केली आहे. भारतीय संविधान महिलांना मतदानाचा अधिकार, निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होण्याचा आणि सार्वजनिक पदांवर काम करण्याचा अधिकार यासह समान हक्क आणि संधींची हमी देते.

ऐतिहासिकदृष्ट्या, भारतीय राजकारणात महिलांचा सहभाग मर्यादित राहिला आहे. तथापि, १९९३ मध्ये ७३ व्या आणि ७४ व्या घटनादुरुस्तीद्वारे स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांसाठी आरक्षण लागू करण्यात आल्यानंतर, महिलांचे प्रतिनिधित्व लक्षणीयरीत्या वाढले आहे. आज, भारताच्या संसदेच्या कनिष्ठ सभागृह, लोकसभेत महिलांच्या सुमारे १४% जागा आहेत. याशिवाय राज्यसभेत हे प्रमाण मात्र जवळपास १० टक्के इतके आहे. उल्लेखनीय म्हणजे, भारतात महिला राष्ट्रपती, प्रतिभा पाटील, द्रूपदी मुर्मू आणि मायावती, जयललिता आणि ममता बॅनर्जी, वसुंधरा राजे, रावडी देवी, राजिंदर कौर यांच्यासह अनेक महिला मुख्यमंत्री म्हणून पदे सांभाळी आहे.

भारतात महिलांचा राजकीय सहभाग मतदान आणि सार्वजनिक पदांवर काम करण्यापुरता मर्यादित नाही. त्या राजकीय कार्यातही सक्रियपणे सहभागी आहेत, लिंग असमानता, महिलांवरील हिंसाचार आणि

शिक्षण यासारख्या मुद्द्यांवर विविध महिला संघटना काम करतात. १९२७ मध्ये स्थापन झालेली अखिल भारतीय महिला परिषद (AIWC) ही भारतातील सर्वात जुनी आणि प्रमुख महिला संघटनांपैकी एक आहे, जी महिलांना सक्षमीकरण आणि शिक्षित करण्यावर लक्ष केंद्रित करते.

या प्रगती असूनही, भारतीय महिलांना अजूनही राजकीय सहभागात लक्षणीय अडथळे येतात. मतदानात लिंगभेद कायम आहे, महिलांचे मतदान पुरुषांपेक्षा किंचित कमी आहे. शिवाय, राजकीय पक्षांमध्ये आणि नेतृत्व पदांवर महिलांचे प्रतिनिधित्व मर्यादित आहे. तथापि, संसद आणि राज्य विधिमंडळांमध्ये महिलांसाठी ३३% जागा राखीव ठेवण्याचे उद्दिष्ट असलेल्या महिला आरक्षण विधेयकासारखे उपक्रम या असमानतेला दूर करण्यासाठी सुरू आहेत.

गेल्या काही वर्षांत सरकारी संस्थांमध्ये भारतीय महिलांच्या सहभागात लक्षणीय प्रगती झाली आहे. महिला मतदान, सार्वजनिक पदांसाठी निवडणूक लढवण्यात आणि राजकीय पक्षांमध्ये सहभागी होण्यात सक्रिय सहभागी झाल्या आहेत. २०१९ च्या भारतीय सार्वत्रिक निवडणुकीत, तामिळनाडूतील नाम तमिलर कच्ची पक्षाने एकूण ४० लोकसभा जागांवर ५०% महिला उमेदवार उभे केले, जे महिलांच्या राजकीय सहभागात एक मैलाचा दगड ठरले.

भारत सरकारने सरकारी संस्थांमध्ये महिलांच्या सहभागाला प्रोत्साहन देण्यासाठी विविध उपक्रम राबवले आहेत. १९९३ मध्ये पारित झालेल्या ७३ व्या आणि ७४ व्या घटनादुरुस्तीने स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांसाठी ३३% जागा राखीव ठेवल्या. याव्यतिरिक्त, २००८ मध्ये सादर केलेल्या महिला आरक्षण विधेयकाचे उद्दिष्ट लोकसभा आणि राज्य विधानसभेत महिलांसाठी ३३% जागा राखीव ठेवणे आहे.

द हिंदू या दैनिक वृत्तपत्राच्या जानेवारी २०२५ च्या अंकानुसार निवडणूक आयोगाने (EC) अलीकडेच २०२४ च्या लोकसभा निवडणुकीसाठी बारकावेदार डेटा जारी केला आहे. अलीकडील निवडणुकांमध्ये पुरुष आणि महिला मतदानातील अंतर कमी होत चालले आहे. २०१९ मध्ये महिला मतदारांनी पुरुषांपेक्षा जास्त मतदान केले आणि आता २०२४ च्या निवडणुकीत देखील तेच निदर्शनास आले आहे. २०१९ ते २०२४ च्या निवडणुकांमध्ये मतदानातील फरक ०.१६ वरून ०.२३ अंकांनी वाढला आहे. यावरून असे निदर्शनास येते की राजकीय पक्षांनी चालविलेली मतदार वाढविण्याची मोहीम किंवा महिलांसाठी राबविलेल्या योजना, जशा लाडली बेहण, किंवा महाराष्ट्रातील लाडकी बहीण योजना, उज्वला गॅस योजना, महिला निराधार आर्थिक योजना, यांचाही प्रभाव महिला मतदाराना मतदान प्रक्रियेत ओढून घेण्यास म्हणत्वपूर्ण ठरलेल्या दिसतात.

पंचायती राज संस्थांमध्ये महिला नेतृत्वामुळे स्थानिक प्रशासनात महिलांचा सक्रिय आणि स्पष्ट सहभाग वाढला आहे आणि तो महिलांसाठी आणि व्यापक समुदायांसाठी फायदेशीर ठरला आहे. निवडून आलेल्या महिला प्रतिनिधींना उच्च आत्मसन्मान आणि आत्मविश्वास मिळतो. त्यांना त्यांच्या कुटुंबियांकडून आणि समुदायांकडून अधिक आदर वाटतो आणि त्यांच्याकडे निर्णय घेण्याची क्षमता अधिक मजबूत असते.

निष्कर्ष

राजकारणात महिलांचा सहभाग हा भारतात समता साध्य करण्यासाठी आणि समावेशक प्रशासनाला प्रोत्साहन देण्यासाठी एक महत्वाचा टप्पा आहे. असंख्य आव्हाने आणि अडथळ्यांना तोंड देऊनही, भारतीय महिलांनी राजकारणात सहभागी होण्यात, मतदान करण्यापासून आणि सार्वजनिक पदांसाठी निवडणूक लढवण्यापासून ते नेतृत्व पदांवर राहण्यापर्यंत लक्षणीय प्रगती केली आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांसाठी जागा राखीव ठेवणे आणि प्रस्तावित महिला आरक्षण विधेयक हे महिला सक्षमीकरण आणि

राजकारणात सहभागाला प्रोत्साहन देण्यासाठी महत्वाचे टप्पे आहेत. तथापि, खऱ्या समतेचे साध्य करण्यासाठी बरेच काम करणे बाकी आहे. राजकारणात महिलांच्या सहभागासोबतच त्यांना पूर्णपणे सहभागी होण्यापासून रोखणाऱ्या अंतर्निहित सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक अडथळ्यांना तोंड देण्यासाठी प्रयत्न केले पाहिजेत. यामध्ये शिक्षण, आरोग्यसेवा आणि आर्थिक सक्षमीकरणाला प्रोत्साहन देणे, तसेच पितृसत्ताक नियम आणि भेदभावपूर्ण पद्धतींना आव्हान देणे समाविष्ट आहे.

शेवटी, राजकारणात महिलांचा सहभाग हा केवळ संख्येचा प्रश्न नाही, तर त्यांचा आवाज ऐकला जाईल आणि त्यांचे दृष्टिकोन प्रतिनिधित्व केले जातील याची खात्री करणे देखील आहे. राजकारणात महिलांच्या सहभागाला प्रोत्साहन देऊन, भारत खऱ्या समता साध्य करण्याच्या आणि सर्वांसाठी अधिक न्याय्य आणि समावेशक समाज निर्माण करण्याच्या जवळ जाऊ शकतो.

संदर्भ

१. पाटील, भारती: स्त्री समाज आणि राजकारण. हार्मिस प्रकाशन, पुणे, प्र.आ.
२. डोंगरे, व्ही. बी.: महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण. JETIR, 7(2):2020, 136-140.
३. संसदीय कामकाज मंत्रालय: <http://loksabhaph.nic.in/Members/women.aspx>.
४. Census of India: Government of India, <https://censusindia.gov.in/census.website>.
५. <https://www.thehindu.com/data/women-electors-turned-out-more-in-2024>.
६. भोगले, एस.: भारतीय स्थानिक शासन, विद्या प्रकाशन, नागपूर, २०१८, २४